

Melania Dereszyńska-Romaniuk

Archiwa prywatne i rodzinno-majątkowe w zasobie Archiwum Państwowego w Bydgoszczy

słowa kluczowe: archiwum, zbiory, Bydgoszcz

Archiwa prywatne i rodzinno-majątkowe przechowywane w zasobie Archiwum Państwowego w Bydgoszczy stanowią tylko niewielką część zasobu. Niektóre z nich dotyczą obszaru Pomorza, inne zaś Wielkopolski. Zazwyczaj są cennym materiałem źródłowym, szczególnie, gdy członkowie rodzin sprawowali wysokie urzędy lub brali aktywny udział w życiu politycznym, społecznym i gospodarczym regionu i Polski. Większość archiwów prywatnych jest znacznie zdekompletowana. Wiele archiwaliów zaginęło bezpowrotnie, zwłaszcza w latach II wojny światowej oraz tuż po jej zakończeniu. W zasobie Archiwum archiwa prywatne i rodzinno-majątkowe, znacznie zróżnicowane pod względem stanu zachowania, albo tworzą odrębne zespoły archiwalne, albo ich szczątki, które zostały zewidencjonowane w jednym zbiorze akt majątków zachowanych w formie szczątkowej. Wszystkie akta są opracowane po względem archiwalnym i zostały zaopatrzone w inwentarze archiwalne, umożliwiające orientację w zachowanym materiale źródłowym. Archiwalia podworskie wyróżniają się swoim charakterem jako źródło historyczne. Z reguły jest to dokumentacja osobista, rodzinna, a także ustalenia o charakterze genealogicznym. Zwykle uzupełnia je dokumentacja działalności publicznej poszczególnych członków rodzin. Część spuścizn rodowych zawiera dokumentację majątkowo-gospodarczą posiadłości. Niekiedy w skład archiwów prywatnych wchodzi rozmaite zbiory źródeł historycznych, najczęściej pieczęcie, mapy i plany oraz fotografie i rysunki.

*** Archiwum von Alvenslebenów z Ostromecka, pow. Chełmno 1739-1939**

(983 j.a.; 12,50 mb)

Do końca XVI w. właścicielem wsi Ostromecko był ród Ostromeckich herbu Pomian. Na początku XVII w. połączył się z rodziną Dornowskich herbu Junosza i Leliwa, którzy gospodarzyli w Ostromecku do ok. 1714 r. W XVIII w. Ostromecko przeszło w ręce Mostowskich herbu Dołęga. 25 VIII 1750 r. król August III podniósł Ostromecko do rangi miasta. Jednak przywilej lokacyjny nigdy nie wszedł w życie. W 1772 r. w Ostromecku powstała pierwsza poczta dyliżansowa, zaopatrzona w stajnie i noclegownię. Krzyżowały się tutaj dwie trasy dyliżansowe: z Berlina do Królewca i z Kwidzyna do Friedberga. Po I rozbiórce Polski majątek został skonfiskowany przez władze pruskie. 5 VI 1804 r. Ostromecko kupił Jakub Marcin Schoenborn, kupiec z Grudziądza. Po otrzymaniu patentu szlacheckiego rozpoczął inwestować w posiadłość. Rozpoczęła się budowa pałacu w stylu neoklasycystycznym. W 1874 r. Ostromecko objęli drogą koligacji Alvenslebenowie, którzy pozostawiali jego właścicielami aż do II wojny światowej. Pierwszym panem majoratu był Albrecht von Alvensleben. Połączenie obu świetnych rodów pozwoliło na kolejne inwestycje. Powstało mauzoleum rodzinne i nowe, neobarokowe skrzydło pałacu. W 1880 r. majorat ostromecki zajmował powierzchnię 6800 ha. W 1915 r. majątek przejął syn Albrechta, Joachim von Alvensleben. Za sprzykanie Polakom był osadzony w latach 1939-1943 w obozach koncentracyjnych Dachau i Buchenwald.

1. Akta z lat 1739-1920

• **Właściciel i jego rodzina** (22 j.a.): rodziny Schönborn i Alvensleben, nadanie szlachectwa Schönbornom, zakup majątku Ostromecko, spadki, pożyczki, utworzenie ordynacji, procesy, korespondencja.

• **Dokumenty posiadłości** (881 j.a.): przywileje (odpisy) królów polskich z XVIII w. dla właścicieli dóbr Ostromecko (m.in. wojewody Pawła Mostowskiego), zakup posiadłości przez Schönborna, budowa (pałac, budynki dworskie, szkoły), umowy (kupna-sprzedaży, dzierżawy, handlowe, finansowe), procesy sądowe, stosunki między dworem a wsią, administracja gospodarcza dóbr (akta gruntowe i hipoteczne, wycena i granice majątku, inwentarze, browar, owczarnia, gorzelnia, cukrownia, cegielnia, utrzymanie dróg, mostów i pastwisk, melioracje), podatki, straż pożarna, polowania, urzędy domenalne, rzemieślnicy i urzędnicy dworscy (zatrudnianie), ruch ludności (kontrola), biurowość i archiwum.

• **Sprawy urzędowe i publiczne** (38 j.a.): sołectwo, ubodzy gminni, korespondencja (władze sądowe, policyjne, służba zdrowia, starostwo powiatowe), kościół katolicki i ewangelicki gminy wyznaniowej w Ostromecku, katolicki szpital w Ostromecku, szkoły, opieka społeczna, kontrybucje wojenne (1806-1813), urząd pocztowy w Ostromecku (działalność), budowa kolei, transport Wisłą.

2. Akta z lat 1920-1939

- **Właściciel i jego rodzina** (5 j.a.): majorat, zarząd komisaryczny.
- **Dokumenty posiadłości** (1 j.a.): Landbund Weichselgau w Tczewie, mapy i plany posiadłości.

3. Kartografia (36 j.a.): mapy i plany (1821-1927): Ostromecko, Młynek, Wrone, Nowawieś Szlachecka, Osetno, Wardęgowo, Gierkowo.

** Archiwum rodziny von Bethmann-Hollweg z Runowa Kraj., pow. Sępólno Kraj. 1739-2003*

(182 j.a.; 2,80 mb)

Pierwszy raz Runowo Kraj. zostało wymienione w źródłach z 1325 r. jako własność cystersów z klasztoru w Byszewie. Około 1365 r. wieś znajdowała się już w rękach szlacheckich. W końcu XV w. Runowo i okolice kupił Mikołaj Orzelski herbu Dryja. Dobra pozostawały w rękach rodziny przez 140 lat. W 1615 r., wskutek małżeństwa Izabelli Orzelskiej z Mikołajem Działyńskim, Runowo jako wiano panny młodej przeszło w ręce Działyńskich. Wieś i okoliczne dobra należały do nich i ich krewnych przez następne 200 lat. W XVIII w. właścicielką Kórnika i Runowa była hrabina Teofila z Działyńskich Szoldrska-Potulicka, a następnie jej syn, hr. Wiktor Szoldrski. Po jego śmierci od 1839 r. Runowo objął Fryderyk von Pelet-Narbonne, potem żydowski kupiec Schie Jaffe z Poznania, a w latach 1841-1843 hr. Aleksander Mielżyński. W 1852 r. dobra runowskie nabył Theodor von Bethmann-Hollweg, syn Maurycego – ówczesnego ministra kultury Prus i przyjaciela króla pruskiego, Fryderyka Wilhelma IV. W tym okresie przebudowano pałac. Powstały nowe budynki i zabudowania gospodarze folwarków wchodzących w skład dóbr runowskich. W 1870 r. Theodor ożenił się z Fredą von Arnim-Boitzenburg, córką nadprezydenta prowincji poznańskiej. Ich dziećmi byli m.in. Joachim (przyszły dziedzic) i Freda (malarka i pianistka). Joachim, najstarszy syn Teodora, objął majątek po uzyskaniu pełnoletności. W 1900 r. ożenił się z Ilse von Arnim-Mellenau, z którą miał sześcioro dzieci. W końcu 1911 r. Joachim kupił majątek Runowo-Młyn. Tam wybudował pałacyk dla swojej matki, Fredy. W latach I wojny światowej w pałacu urządzono lazaret. Po wojnie zamieszkał tam najstarszy syn Joachima, Philipp, z żoną Hellą. W 1928 r. pałac w Runowie-Młynie przejął Skarb Państwa. W pałacu gościł Prezydent RPI. Mościcki. Pogarszająca się stopniowo sytuacja finansowa doprowadziła w 1929 r. do sprzedaży majątku Państwowemu Bankowi Rolnemu. Joachim von Bethmann-Hollweg wyjechał z Polski i zamieszkał w rodzowym zamku Rheineck nad Renem. Tam zmarł w 1944 r. Najmłodszy syn Joachim-Albrecht w 1934 r. ożenił się z Angielką,

Barbarą Wadsworth, i wyjechał do Wielkiej Brytanii. Na początku lat 30. majątek runowski został rozparcelowany na gospodarstwa 15-20 ha. W całości pozostawiono tylko część liczącą ok. 800 ha wraz z zabudowaniami i gorzelnią. Około 1931 r. nabył ją Wiktor Sulczewski ze Strzelc. Ostatnimi przedwojennymi właścicielami byli: córka W. Szulczewskiego, Maria, i jej mąż, pułkownik Wojska Polskiego, Edward Leszczyński. Po wybuchu II wojny światowej baron Joachim von Bethmann-Hollweg próbował odzyskać swój dawny majątek, który jednak został przejęty przez Skarb Rzeszy. W styczniu 1945 r. pałac całkowicie splonął. Zabudowania gospodarcze przejęło PGR w Runowie Kraj. W 1997 r. pałac i park od Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa nabyły osoby prywatne. 20 VI 2003 r. mieszkające w Anglii dzieci Joachima-Albrechta i Barbary, bracia Derek i Aleksander von Bethmann-Hollweg z małżonkami Molly i Geraldine, przekazały Archiwum Państwowemu w Bydgoszczy pamiątki, dokumenty rodzinne i dzieła sztuki dotyczące historii ich rodziny i jej związków z Runowem Kraj.

• **Przywileje i sprawy majątkowe:** Księga *Privilegia* z XVIII w. – zapisy dotyczące Runowa od 1758 r., odpisy przywilejów, umowy, transakcje, sprzedaż Runowa w 1929 r., próba odzyskania majątku w okresie II wojny światowej.

• **Materialy osobiste:** tablice i materiały genealogiczne do dziejów właścicieli dóbr, *Chronica Runoviana* (prowadzona od 1863 r. przez kolejnych właścicieli dóbr runowskich, dokumentująca wszystkie ważniejsze wydarzenia rodzinne i inne związane z Runowem), *Biblia rodzinna z 1870 r.* (wewnątrz dedykacja dla właścicieli majątku, Theodora i Fredy von Bethmann-Hollweg), pamiętniki, dawne litografie, fotografie (poszczególne członkowie rodziny, pałac z parkiem w Runowie Kraj., pałac w Runowie-Młynie, budowle ogrodowe i gospodarcze), listy, świadectwa, dzieła sztuki, utwory literackie i kompozycje muzyczne członków rodu, repertuar muzyczny (wyciągi fortepianowe i partytury popularnych XIX-wiecznych oper i innych dzieł muzycznych, partytura operetki i korespondencja ws. jej ewentualnego wystawienia). Z dzieł sztuki na uwagę zasługuje zbiór akwarel autorstwa Fredy von Bethmann-Hollweg, przedstawiających jej dzieci, portret Fredy z ok. 1890 r., portret jej męża Theodora, pędzla Franza von Lenbacha, jednego z najznakomitszych portrecistów epoki. Osobliwością zbioru są przedmioty użytkowe: dwa porcelanowe nocniki z herbem rodu.

* *Archiwum Bnińskich z Samostrzela, pow. Wyrzysk 1596-1918*

(115 j.a.; 0,4 mb)

Łodziowie z Bnina Bnińscy to jedna z najznakomitszych rodzin wielkopolskich. Jej rodowód jest datowany od XIII w. Wieś Samostrzel należała do dóbr

rycerskich. W 1698 r. Piotr z Bnina Bniński zakupił cały klucz samostrzelski z wsiami: Mrozowo, Kraczk, Żelazno. Jego syn Wojciech Bniński, pan na Gogolinie, Krysinie, Mirucinie, Pawłowie, Samostrzelu i Strzelewie, starosta nakielski i marszałek wojsk koronnych na przełomie XVI/XVII w. zapoczątkował linię młodszą rodu, samostrzelską. Po jego śmierci w 1755 r. majątek przejął syn Konstanty, marszałek Trybunału Koronnego. Kolejnym dziedzicem Samostrzela był Józef Bniński, syn Konstantego. 12 VI 1816 r. został mianowany dziedzicznym hrabią pruskim. Po nim majątek pozostawał w rękach kolejnych pokoleń rodziny Bnińskich, najpierw Ignacego, a potem Bolesława oraz jego córki, Marii. Bnińscy byli właścicielami majątku do II wojny światowej. Zewnętrznym miernikiem świetności rodu Bnińskich był pałac, który traktowano jako rodowe gniazdo. Budowę pałacu rozpoczął Piotr Bniński, a kontynuował jego syn Wojciech. Pałac powstał na pewno przed 1749 r., a jego architektem, podobnie jak kościoła w Sadkach, był Merkier ze Szczecinka. Późnoklasycystyczną postać, utrzymującą się w zarysie do dziś, otrzymał pałac około roku 1880. Budowla samostrzelska wzbudzała zachwyt w XIX w. Wokół pałacu rozciągał się park krajobrazowy na wzór angielski, zaliczany do najwspanialszych ogrodów na ziemiach polskich. Ogród (włoski) zdobiły egzotyczne rośliny oraz wykonane przez miejscowych rzeźbiarzy posągi Muz. W okresie dwudziestolecia międzywojennego w pałacu samostrzelskim przebywali między innymi: Józef Piłsudski w 1921 roku, prezydent Ignacy Mościcki, generał Edward Rydz-Śmigły, Jan Kiepura.

- **Właściciele** (3 j.a.): dokumenty rodzinne z 1813 r. (sumariusz), księgi metrykalne (odpisy).

- **Członkowie rodu** (85 j.a.): Michał Bniński (list do Stanisława Mezera), Wojciech Bniński (układy majątkowe, nadania królewskie, manifestacje, listy kard. Jana Karola Lipskiego, sejm w Grodnie i Wschowie), Konstanty Bniński (interczyzy ślubne, zapisy majątkowe, nadania kasztelani kowalskiej i chełmińskiej, starostwa murzynowskiego, testament Konstantego Bnińskiego, przywileje dla kościoła w Sadkach, finanse, listy rodzinne), Józef Bniński (księgi metrykalne (wyciągi), listy rodzinne, sprzedaż, zakup i przejęcia dóbr), Ignacy Bniński (odpisy świadectw szkolnych), Maria Bnińska (listy).

- **Posiadłości** (14 j.a.): księgi wieczyste (wyciągi), lustracje, oszacowania, inventarze, procesy.

- **Członkowie innych rodów** (4 j.a.): Jakub Józef Działyński (nadania dla wsi Mały i Wielki Osiek), Antoni Boryslawski (spadek).

- **Różne** (9 j.a.): kazania i mowy, przedmioty codziennego użytku (spisy), zdjęcia i rysunki Samostrzela.

*** Archiwum Gordonów z Bzowa, pow. Świecie 1769-1864**

(23 j.a.; 0,30 mb)

Gordonowie wywodzą się prawdopodobnie ze szkockiej rodziny Gordonów of Calldwels, osiadłej w Prusach Królewskich w XVII w. W latach 1745-1772 zamieszkiwali w Bzowie. Właścicielem majątku, który tworzyły wsie Wielkie i Małe Bzowo był por. Franciszek Gordon, nobilitowany 13 XI 1787 r. przez Fryderyka Wilhelma I. Potem siedzibą rodu stały się Laskowice, kupione w 1828 r. przez Adolfa Bernarda Jana von Gordona. Po jego śmierci w 1874 r. majątkiem zarządzał jego syn, Franciszek August Gordon (zmarł w 1896 r.). Jego następcą był syn, Franciszek Adolf Teodor Juliusz Gordon, który kierował majątkiem do 1942 r.

- **Wybory Zgromadzenia Narodowego 1848-1849** (1 j.a.): zarządzenia, regulaminy, ordynacja wyborcza (przepisy wykonawcze).

- **Tytuły prawne szlachectwa, własności i dziedziczenia** (4 j.a.): przywileje, prawne dowody szlachectwa (odpisy), tytuły dziedziczenia, areal majątku, grunty chłopskie (kupno).

- **Sprawy administracyjno-gospodarcze** (18 j.a.): stosunki między dworem a wsią Bzowo (regulacje, procesy), grunty (odszkodowania), szpital, szkoła, drogi, cmentarz, most (budowa, koszty, szkic).

*** Archiwum Górskich z majątku Kamienica, pow. Tuchola 1804-1936**

(119 j.a.; 1,13 mb)

Pierwsza wzmianka o Kamienicy pochodzi z 1432 r. Właścicielami miejscowości byli m.in. Marcin, Mateusz, Jan i Michał Prusiecy – współwłaściciele Pruszcza, Bagienicy oraz Kamienicy w XVI w. Potem właścicielami majątku, jako dóbr rodowych, byli hrabiowie Königsmarck. Oprócz Kamienicy w skład ich majątku wchodziły: Bagienica, Mała i Wielka Klonia i Pruszcz. Pierwszym komisarycznym starostą (landratem) utworzonego w 1875 r. powiatu tucholskiego został hrabia Karl Hans von Königsmarck (1839-1910). Od kwietnia 1874 r. do czerwca 1875 r. na terenie majątku kamienieckiego działały, sprowadzone przez właściciela hrabiego Carla von Königsmarcka, Służebniczki Panny Maryi z zakonu założonego przez Edmunda Bojanowskiego. Prowadziły szkołę, ochronkę dla małych dzieci, sprawowały opiekę nad chorymi. W dniu 11 II 1922 r. majątek, będący wówczas w posiadaniu Joachima i Pauli von Königsmarck, kupili Jan i Franciszek Górscy. Do 1939 r. majątkiem administrował zamieszkujący pałac Jan Górski z żoną Teresą z d. Plater-Zyberk.

- **Właściciele** (2 j.a.): ustanowienie majątku Kamienica dobrami rodowymi, Ziemstwo Kredytowe (*General-Landschafts-Direktion*) w Kwidzynie 1889-1911 (sprawozdania z posiedzeń i działalności).

- **Posiadłości von Königsmarcków – Kamienica, Pruszcz, Więżowno** (52 j.a.): pałac, zabudowania dworskie (budowa domów dla robotników, gorzelnia, leśniczówki, zapory wodnej przy młynie, studni), akta gruntowe i hipoteczne (recesy, pomiary granic, separacja gruntów, zniesienie ciężarów chłopskich), podatki, ubezpieczenia, opieka nad dziećmi chłopskimi, nawadnianie terenów nad rzeką Kamionką.

- **Kościół w Pruszczu i Kamienicy** (19 j.a.): budynki kościelne i organy (budowy, remonty), dochody i wydatki kościelne, spory ws. patronatu.

- **Szkoły w Bagienicy, Kamienicy, Małej Kloni i Pruszczu** (28 j.a.): budynki (budowa i remonty, zaopatrzenie w sprzęt i opał).

- **Budowa linii kolejowych** (12 j.a.): nabycie terenów, budowa kolejki polnej i bocznic w majątku Kamienica, naprawy dróg, spory (użytkowanie dróg polnych).

- **Majątek Górskich w Kamienicy** (6 j.a.): akta katastralne obwodu gminnego Kamienica (wyciągi), gorzelnia w Pruszczu (plany budowy), gospodarstwo leśne dóbr Kamienica (plan, dostawy opału do szkoły), zabudowania gospodarcze (rozbudowa), bocznic kolejowa, księga ordynarii.

* *Archiwum Komierowskich z Komierowa, pow. Sepólno Kraj. 1647-1931*
(127 j.a.; 2,50 mb)

Legendarnym protoplastą rodu był Sobiesław Bossuta, przybyły do Polski w orszaku księżniczki Dobrawy. Za męstwo w walkach z Pomorzanami pod Nakłem Mieszko I wyposażył go dobrami Komierowo i Włocibórz. Faktyczną genealogię rodziny zapoczątkował Piotr na Komierowie Komierowski (1494 r.). W końcu XVIII w. nastąpił podział rodziny na dwie gałęzie, tzw. starszą mazowiecką i młodszą wielkopolską. Gałąź wielkopolska pozostała w Komierowie i Komierówku. Jej przedstawicielem był Stanisław Komierowski, lowczy bydgoski, konfederat barski. W czasie wojen napoleońskich majątek Komierowo znacznie podupadł, a znaczną część fortuny rodziny pochłonęły wydatki wojenne. Nieco później Tomasz z Komierowa Komierowski podźwignął majątek z ruiny. Nabył także majątek Niezychowo w pow. wyrzyskim. Po jego śmierci (1881 r.) Komierowo odziedziczył młodszy syn, Władysław, zaś Niezychowo – starszy, Roman. W 1884 r. przejął także Komierowo. Roman Komierowski pełnił funkcję posła do sejmiku Rzeszy i był aktywnym członkiem Koła Polskiego przy

parlamencie niemieckim. Piastował godność tajnego szambelana papieskiego. Po jego śmierci w 1924 r. Niezychowo pozostało w rękach wdowy, Marii z Kurnatowskich Komierowskiej. Komierowo otrzymał syn Romana, Tomasz Komierowski. Był jego właścicielem do końca istnienia majątku. W posiadaniu Komierowskich – na dłużej lub krócej – pozostawały majątki: Dąbrówka, Krojanki, Wola Dąbrowiecka, Włocibórz i Kijewo. Ich dobra nie należały do największych na Pomorzu. W 1926 r. Tomasz Komierowski gospodarował na areale 2000 mórg. Kredyty zaciągnięte na pokrycie nadmiernych kosztów remontu pałacu w Komierowie, a także recesja gospodarcza, podkopały kondycję finansową majątku. Przed licytacją uchronił go wybuch II wojny światowej. Po wejściu Niemców Tomasz Komierowski został rozstrzelany w pobliżu pałacu. Andrzej Komierowski, jedyny syn, przetrwał wojnę i okupację u rodziny matki w Warszawie. W 1953 r. wyemigrował z Polski. W 1991 r. powrócił do kraju, gdzie bezpotomnie zmarł.

• **Okres staropolski 1772/1794** (45 j.a.): genealogia Komierowskich, Jakub Komierowski (zapis na majątku Racice), Józef Komierowski (genealogia rodziny, rozważania moralno-etyczne dla dzieci), Elżbieta z Dobrzyckich Komierowska (testament), Jan Komierowski s. Piotra (korespondencja ws. publicznych i rodzinnych, testament i listy marszałka S. Bielińskiego, dzierżawa majątków Modrzew i Dąbrówka), akta sądowe, prawno-majątkowe (odpisy przywilejów, repliki sejmowe, pisma polityczne, listy, pretensje), dzierżawy majątku Tuczo, Przepalkowo, rodziny Deręgowskich i Kępskich (akta majątkowe), odcisk pieczęci, odpis dokumentu Jaśka z Komierowa [1736] z 1887 r., zbiór anegdot i opowiadań (m.in. przepisy kulinarne, farmaceutyczne z lat 1645-1756).

• **Okres zaboru** (77 j.a.): Tekla z Wiesiołowskich Komierowska, Jan i Władysław Komierowscy (dokumenty ze studiów, służby referendarskiej i sędziowskiej, gospodarcze), Roman Komierowski (memoriał, wspomnienia działalności w parlamencie Rzeszy, korespondencja z arcybiskupem F. Stablewskim), Maria z Kurnatowskich Komierowska (akta sądowe i prawno-majątkowe, spadek po Andrzeju Komierowskim), majątek i gospodarka (wykazy inwentarza, owczarnia w majątku Komierowo, regulacja stosunków włościańskich, akta hipoteczne, testamenty, przychody i rozchody), szkoła, protokoły posiedzeń TNT (1875-1879), gazety z I wojny światowej, działalność społeczno-polityczna rodziny, wystawy w Wiedniu, Wenecji (fotografie).

• **Okres międzywojenny** (5 j.a.): Maria z Kurnatowskich Komierowska (uroczystość 50-lecia pracy w Niezychowie), Tomasz Komierowski, Eleonora z Komierowskich Czarnačka, Franciszka z Komierowskich Bielska (gospodarka, finanse, pracownicy: umowy o pracę, korespondencja), fotografie Komierowskich i rodzin z nimi spokrewnionych.

*** *Archiwum Ponińskich z Kościelca, pow. Inowrocław 1617-1939 [1945]***
(25 j.a.; 0,05 mb)

Kościelec wszedł w posiadanie rodziny Ponińskich w XIX w. Adolf Poniński h. Łódzia (1855-1932), właściciel także dóbr Kosaciec, Dziarnowo, Leszczyce i Żerniki w pow. inowrocławskim oraz Piotrkowice w pow. Strzebińskim, był m.in. posłem na sejm poznański w 1900 r., marszałkiem pierwszego poznańskiego sejmiku wojewódzkiego (1922-1923), członkiem Wielkopolskiej Izby Rolniczej i Sejmiku Poznańskiego Ziemstwa Kredytowego. Wspólnie z Zofią Adolfiną hr. Czapską z Wilna aktywnie uczestniczył w działalności kółek rolniczych i ziemiańskich. Starszy brat Adolfa, Alfred Antoni Poniński, od 1868 r. był proboszczem w Kościelcu, osiągając godność dziekana inowrocławskiego i szambelana papieskiego. Trzykrotnie kandydował, mimo protestów niemieckich, na arcybiskupa gnieźnieńskiego. Syn Adolfa i Zofii Ponińskich, Alfred Emeryk (1896-1968), dyplomata, zmarł w Sydney. Kościelec odziedziczył jego brat, hr. Edward Poniński (1887-1939). Był gruntownie wykształcony. Przez 2 lata (1908-1910) studiował rolnictwo w Louvain (Belgia), a następnie na Uniwersytecie Jagiellońskim (wraz z organizacją i taksacją gospodarstw rolnych). Po ukończeniu studiów (1912 r.) wrócił na Kujawy i w następnym roku nabył majątek Piotrkowice. Jako pierwszy na Kujawach wprowadził nowoczesną metodę hodowli bydła w ogrodzonych kwaterach przemiennie użytkowanych. Na nieużytkach zakładał stawy rybne, stosując holenderską metodę podnoszenia wody i wlewania wody do kanałów doprowadzających przy pomocy ślimaka poruszanego wiatrem. W latach 1918-1920 służył ochotniczo w Wojsku Polskim, będąc adiutantem gen. Kazimierza Raszewskiego w Dowództwie Okręgu Generalnego VIII – Prusy. Później ponownie zajął się gospodarowaniem oraz pracą w kółkach rolniczych. Organizował przysposobienie rolnicze dla młodzieży niemogącej uczęszczać do szkół rolniczych. W l. 1921-1938 był wicepatronem i prezesem zarządu powiatowego Wielkopolskiego Towarzystwa Kółek Rolniczych, otrzymując w uznaniu zasług prezesurę honorową tej organizacji (1938 r.). Jako właściciel wzorowo prowadzonego gospodarstwa rolnego (po śmierci ojca w 1932 przejął także majątek Kościelec z folwarkami Dziarnowo i Leszczyce) i aktywny działacz kółek rolniczych został wybrany w 1932 r. na delegata do Sejmiku Wojewódzkiego w Poznaniu, a w 1933 r. został członkiem Wielkopolskiej Izby Rolniczej w Poznaniu. Pozostawał rzecznikiem jednej, silnej organizacji rolniczej na Kujawach. Był ponadto akcjonariuszem cukrowni w Janikowie. Interesował się historią i sztuką. Na początku lat trzydziestych odnowił zabytkowy kościół w Kościelcu. Jego dwór był znanym ośrodkiem życia towarzyskiego i kulturalnego. Mimo ostrzeżenia

przez polski wywiad o możliwości aresztowania nie opuścił Kościelca we wrześniu 1939 r. Został zamordowany w czasie tzw. krwawej nocy, w inowrocławskim więzieniu (22/23 X 1939).

- **Dokumenty staropolskie Adama Ponińskiego, podskarbiego koronnego** (20 j.a.): przywileje (wójtostwo dyrwińskie, starostwo babimojskie), nadanie królewskie, obligacje, rewersy, kontrakty (kupna-sprzedazy, dzierżawy).

- **Józef Poniński** (5 j.a.): urlopowanie z wojska, akta (katastralne, gruntowe, przewłaszczeniowe, parcelacyjne).

** Archiwum Potulickich z dóbr wieńborskich 1763-1834*

(165 j.a.; 2,37 mb)

Największy wkład w poszerzenie wpływów i pomnożenie majątku rodzinnego Potulickich wniósł wywodzący się z ósmego pokolenia Potulickich Jan Jakub (1656-1772), wieloletni poseł do Sejmu Polskiego, uczestnik odsieczy wiedeńskiej i wojewoda brzesko-kujawski. Na Pomorzu nabył trzy wielkie kompleksy dóbr ziemskich: sępoleński (w 1685 r.), wieńborski (w 1710 r.) i ślesieński (w 1726 r.). Trzej kolejni spadkobiercy Jana Jakuba Potulickiego: bratanek Józef Remigian (1694-1734), jego syn Aleksander Hilary (1722-1780) oraz Michał Bonawentura (1756-1805) ostatecznie przesunęli interesy gospodarcze Potulickich na teren Pomorza, a zamek w Wieńborku obrali jako swoją siedzibę rodową. Dobra wieńborskie tworzyły wsie: Dębowiec, Gonczewo, Gorzyn, Jastrzębiec, Kosobudy, Niechorz, Nowy Dwór, Ostrówek, Pustkowie-Młynki, Rogalin, Samsieczno, Sikorz, Sitno, Suchorączek, Ślesin, Śmiłowo, Wielowiczek, Wiśniewka, Wysoka, Zakrzewek i Zboże. Po śmierci Michała Bonawentury majątek rodziny Potulickich przypadł starszemu synowi, Kacprowi Piotrowi (1792-1853). Około 1817 r. dobra ślesieńskie przejął jego młodszy brat, Kazimierz Ludwik (1793-1871). Ten ostatni stał się założycielem linii młodszej Potulickich.

- **Przepisy ogólne** (35 j.a.): edykty, zarządzenia władz pruskich (gospodarcze, finansowo-podatkowe).

- **Dobra wieńborskie** (56 j.a.): właściciele, grunty (oszacowania, klasyfikacje, granice), dzierżawy, cesje, podatki, regulacje, statystyka, akta katastralne (wyciągi), melioracje.

- **Miasta Sępólno i Wieńbork** (11 j.a.): finanse (browar, czynsze), apteka (założenie).

- **Wyznania** (19 j.a.): kościoły ewangeliczne w Sępólnie i Wieńborku, gmina żydowska w Sępólnie (budowa i remonty, wybory do rady kahalnej), zezwolenia na handel dla Żydów.

- **Szkoły** (8 j.a.): budowa i utrzymanie szkół.
- **Gospodarka** (36 j.a.): uprawa i hodowla, podatki, opłaty celne, kontrybucje.

*** Archiwum Sikorskich z Wielkich Chelmów, pow. Chojnice 1770-1939**
(271 j.a.; 4,40 mb)

Od końca XIX w. Wielkimi Chelmami władała rodzina Sikorskich. W latach 1852-1853 zbudowano dworek w stylu neogotyckim, rozbudowany na początku XX w. Gościli w nim politycy i działacze gospodarcy. Wokół dworku rozciągał się park założony w XVIII w., w którym odnaleźć można liczne pomniki przyrody. Najznamienitszym przedstawicielem rodu był Stanisław Sikorski (ur. 9 II 1855 r. w Wielkich Chelmach), ziemianin, działacz narodowy, poseł do sejmu pruskiego, realizator idei pracy organicznej na Pomorzu. W 1883 r. przejął zarząd dóbr Wielkie Chelmy, które później stały się jego własnością. Kontynuował nowoczesną gospodarkę. Dochody z folwarków rolnych umożliwiły zakup dalszych majątków. Dysponując ogromnym majątkiem ziemskim, lokował kapitał także w przemyśle i handlu. Był udziałowcem spółki w Czersku, w której piastował funkcję wiceprezesa rady nadzorczej. W 1883 r. został prezesem Rady Nadzorczej Banku Ludowego w Brusach. W 1898 r. Stanisław Sikorski, wspólnie z ks. Feliksem Boltem, zorganizował masową spółkę Kupiec, a w 1904 r. spółkę Bazar. W 1913 r. założyli spółkę Ceres, która przejęła z rąk prywatnych młyn parowy z piekarnią i przedsiębiorstwo handlu zbożem. Od początku, tj. od 1900 r., Sikorski działał w Związku Ziemian. Był założycielem i prezesem Polsko-Katolickiego Towarzystwa Ludowego w Brusach. Będąc kasjerem Towarzystwa Przyjaciół Nauk na parafię Brusy i Leśno, przyciągnął do tej organizacji liczną grupę chłopów. Status majątkowy i autorytet Sikorskiego w społeczeństwie spowodowały, iż znalazł się w orbicie działań politycznych. W 1908 r. został posłem do sejmu pruskiego okręgu lubawskiego. W 1913 r. za zasługi dla Kościoła otrzymał tytuł szambelana honorowego papieża Piusa X. Od 1919 r. był komisarycznym starostą. W czasie II wojny światowej Wielkie Chelmy zajęli Niemcy. W 1945 r., w wyniku reformy rolnej, majątek rozparcelowano, a w dworku urządzono szkołę podstawową. 1 IX 1999 r. szkole nadano imię Stanisława Sikorskiego, pierwszego starosty powiatu chojnickiego II Rzeczypospolitej, szambelana papieskiego, kaszubskiego ziemianina, realizatora pracy organicznej na Pomorzu.

• **Akta publiczno-prawne** (31 j.a.): zarządzenia władz (regulacja stosunków poddańczych w majątkach szlacheckich), akta sądowe, ewidencja mieszkańców i urodzeń (1860-1896) w majątku Wielkie Chelmy, korespondencja z landratem w Chojnicach, sprawy szkolne, spisy statystyczne majątku, wybory władz

gminnych, sprawy ubogich gminnych, szczepienia przeciwko ospie, przestępstwa pospolite.

- **Ubezpieczenia i podatki** (34 j.a.): akta katastralne majątku, składki na rzecz Zachodniopruskiego Rolnego Związku Zawodowego, ubezpieczenia (zabudowania dworskie od ognia i gradobicia, inwalidzkie i starcze, od nieszczęśliwych wypadków), listy płatników i podatki (od uposażeń – przepisy: gruntowy, spadkowy, dochodowy majątku), księgi podatkowe.

- **Sprawy gospodarcze** (108 j.a.): akta gruntowe i hipoteczne majątków: Małe i Wielkie Chelmy, Runowo, Brusy, Topola, kupno majątku Rakowice, budowa i rozbudowa zabudowań dworskich, prace rolne w folwarkach Mileszewy i Rakowice, bilanse rachunkowe, pracownicy, grunty dworskie (dzierżawy, najem), sprzedaż lasu, pożyczki, Powiatowa Kasa Chorych w Chojnicach (korespondencja).

- **Korespondencja handlowa** (30 j.a.): Bank Ludowy w Czersku (roczne sprawozdania rachunkowe, rada nadzorcza), Fabryka Mebli w Czersku, Bank Związku Spółek Zarobkowych w Chojnicach, Związek Ziemian w Poznaniu, instytucje kredytowe i gospodarcze na Pomorzu i w Rzeszy (korespondencja).

- **Akta rodzinne** (33 j.a.): rodzina Sikorskich (sprawy spadkowe: spadek po radcy ziemskim, Michale Jezierskim, genealogia rodziny, korespondencja), działalność publiczna Stanisława Sikorskiego (materiały), Towarzystwo Czytelni Ludowych w Poznaniu, Towarzystwo Pomocy Naukowej dla Młodzieży Prus Zachodnich (korespondencja), Centralny Komitet Wyborczy dla Prus Zachodnich i Warmii 1898-1917 (sprawozdania, protokoły posiedzeń).

- **Procesy**: (35 j.a.): właściciele Wielkich Chelmów, Rolbika, Mileszew i inni, spory graniczne.

** Archiwum majątków Ludwiniec i Jankowo, pow. Inowrocław 1900-1942*
(31 j.a.; 0,70 mb)

W okresie międzywojennym, a zapewne i wcześniej, w odniesieniu do Jankowa funkcjonowało pojęcie majoratu i zamku. Majorat Jankowo należał do Adolfiny Strussberg (ur. 21 IV 1868 r. w Jankowie), która wraz z rodziną zamieszkiwała w pałacu zwanym Zamkiem Jankowo. Częścią majoratu, tj. folwarkiem Jankowo, zarządzała Adolfina Strussberg. Drugim folwarkiem, Ludwiniec, zarządzał zięć, baron Fryderyk Rheinbaben. Majorat pozostawał niepodzielną własnością ziemską, której następcą był zięć Rheinbaben. Jankowo liczyło 3500 mórg, folwark Jankowo – 480 ha i folwark Ludwiniec – 495 ha. Folwark przypałacowy zabudowany był nowoczesnymi budynkami inwentarskimi. Po II wojnie światowej

na mocy dekretu o reformie rolnej z 6 IX 1944 r. majątek ten, jako należący do obywateli niemieckich, został bez rekompensaty skonfiskowany.

Sprawy majątkowo-gospodarcze, m.in. odpisy akt hipotecznych, inwentury, księgi rachunkowe, deputaty, listy płac, sprawozdania z Jarmarków Welny w Poznaniu.

*** Akta podworskie z terenu woj. bydgoskiego – zbiór szczątków zespołów 1745-1939**

(43 j.a.; 0,76 m.b.)

• **Archiwum majątku Brzeście, pow. Inowrocław 1822-1825 (2 j.a.):**

wł. Władysław Adaszkiwicz

zapisy hipoteczne;

• **Archiwum majątku Głuszyn, pow. Aleksandrów Kuj. (1941) (1 j.a.):**

wł. Leopold Busse

księga hipoteczna (odpisy);

• **Archiwum majątku Kończyce, pow. Świecie 1827-1936 (5 j.a.):**

wł. Stanisław Wojnowski

listy hipoteczne, kontrakty dzierżawne, akta procesowe;

• **Archiwum majątków Kosowo i Chrostkowo, pow. Świecie 1745-1755 (1 j.a.):**

wł. bp kujawski Walenty Aleksander Czapski

kontrakty dzierżawne, długi, inwentarze dóbr, cesje;

• **Archiwum majątku Kusowo, pow. Bydgoszcz 1921-1939 (6 j.a.):**

wł. wcześniej Eichstaedt, potem Józef Żychliński z Uzarzewa, dzierżawca Gustaw Wodziński

gospodarka, podatki, gorzelnie i przemysł gorzelniany, finanse (dzierżawy, zadłużenia), robotnicy (umowy o pracę);

• **Archiwum majątków Łąkocin i Sukowy, pow. Inowrocław 1778-1864 (1 j.a.):**

wł. 1. Adam v. Znaniński, 2. Joseph Leclercq, Zawadzcy

akta notarialne, testamenty;

• **Archiwum majątku Mierzyn, pow. Grudziądz 1923-1939 (10 j.a.):**

wł. Józef Siewiorka

majątek (inwentarze, finanse, rejestry gospodarcze, listy ubezpieczeniowe), cukrownia w Melnie (okólniki, wykazy dostaw), korespondencja prywatna;

• **Archiwum majątku Orle, pow. Grudziądz** 1930-1933 (1 j.a.):

wł. *Otto Chomse*

nakazy płatnicze, obwieszczenia o licytacji, plan wycinki drzew w lesie;

• **Archiwum majątku Pińsko, pow. Szubin** 1920-1939 (5 j.a.):

wł. *Wacław Zaluski, rodzina Kiehn, adm. Richard Kiehn*

gospodarka, pozwoly, procesy, zajęcia nieruchomości;

• **Archiwum majątku Polichno, pow. Wyrzysk** 1851-1854 (1 j.a.):

wł. *Emil Eckert*

abluicje;

• **Archiwum majątku Topola, pow. Wyrzysk** 1826-1841 (1 j.a.):

wł. *Jasińscy*

reces regulacyjny, procesy – uwłaszczenia;

• **Archiwum majątków Retkowo i Królikowo, pow. Szubin** 1867-1878 (1 j.a.):

wł. *Rogalińscy, Mieczysław von Sikorski*

umowy i kontrakty własności, akta gruntowe – wypisy, inwentarze, podziały;

• **Archiwum majątku Tuczo, pow. Inowrocław** 1889-1936 (6 j.a.):

wł. *Lucjan i Justyna Wichlińscy*

genealogia, odpisy dokumentów metrykalnych i rodzinnych, spokrewniona rodzina Czajkowskich (Leon Czajkowski, dokumenty rodzinne), notatki naukowe, wiersze, fotografie (rodzina, członkowie Zarządu Okręgu Poznańskiego Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” oraz z powstania śląskiego);

• **Archiwum majątku Witostaw, pow. Wyrzysk** 1926-1938 (2 j.a.):

wł. *Maciej Koczorowski*

hodowla trzody chlewej i bydła (sprawozdania), gorzelnia.

Archiwa prywatne i rodzinno-majątkowe niewątpliwie stanowią atrakcyjny materiał badawczy w zakresie genealogii i dziejów ziemiaństwa. Zyskuje on na zainteresowaniu w związku ze stałą popularnością badań genealogicznych wśród użytkowników archiwum. Warto jednak zwrócić uwagę, że korzystanie

z archiwów rodzinnych wymaga pewnego przygotowania. Część, zwłaszcza starszych archiwaliów, jest sporządzona w języku łacińskim, a pochodzące z okresu zaborów w języku niemieckim i pismem zwanym kursywą gotycką. Zapewne będą one materiałem źródłowym penetrowanym przede wszystkim przez historyków profesjonalistów.

Bibliografia

1. Chorążyczewski W., Roszak S., *Pamięć Domu Komierowskich. Studium dziejów rodu szlacheckiego w XVIII wieku*, Toruń 2002.
2. Cieszyńska A., *Archiwum Bnińskich z Samostrzela* (mps), praca magisterska.
3. *Miejsce ludzi – Ludzie miejsca*, red. M. Sass, Bydgoszcz-Kamienica 2012.
4. Perlińska A., *Archiwum Sikorskich z Wielkich Chelmów*, „Zapiski Historyczne” 1956, t. 22, z. 4, s. 85-88.
5. *taż*, *Cymelia Archiwum Bydgoskiego*, „Kronika Bydgoska” 1982, t. 6, s. 206-207.
6. *taż*, *Akta podworskie w zasobie Archiwum Państwowego w Bydgoszczy. Stan opracowania i zawartość*, Prace Komisji Hist. BTN, 1985, t. 15, s. 193-211.
7. *taż*, *Górcy herbu Boża Wola. Przodkowie i potomkowie generała Franciszka Górskiego*, Poznań 2000.
8. Romaniuk M., *Pomorska rodzina Komierowskich*, [w:] „Pomorskie rody ziemiańskie w czasach nowożytnych”, Toruń 2004, s. 333-344.
9. Szcząchor A., *Archiwum Górskich z Kamienicy*, (mps) praca magisterska; „Kamienica na pograniczu borowiacko-krajeńskim”.

Private and family-property archives in the stocks of the State Archive in Bydgoszcz

Summary

Key words: archive, collections, Bydgoszcz

Private and family-property archives kept by the State Archive in Bydgoszcz are only a small part of the stocks. They refer to the area of Pomerania and Wielkopolska. Usually, they are a valuable source material, especially when family members had held high offices or participated actively in the political, social and economic life of the region and Poland. Most of the private archives are significantly broken up and preserved in a residual state. They were lost or damaged during World War Two. The State Archive in Bydgoszcz includes archives of the

families: von Alvensleben from Ostromecko, von Bethmann-Hollweg from Runowo Krajeńskie, Bniński from Samostrzel, Gordon from Bzowo, Górski from Kamienica, Tuchola Powiat, Komierowski from Komierowo, Poniński from Kościelec, Potulicki from the Więcbork estate, Sikorski from Wielkie Chelmy, and archives of the properties: Ludwiniec and Jankowo, Brzeście, Głuszyn, Kończyce, Kosowo and Chrostkowo, Kusowo, Łakocin and Sukowy, Mierzyn, Orle, Pińsko, Polichno, Topola, Retkowo and Królikowo, Tuczno, and Witosław.

Privat-, Familien- und Gutsarchive im Bestand des Archiwum Państwowe (deutsch: Staatsarchiv) in Bydgoszcz

Zusammenfassung

Schlüsselbegriffe: Archiv, Bestand, Bydgoszcz

Privat-, Familien- und Gutsarchive, aufbewahrt im Bestand des Staatsarchivs in Bydgoszcz, stellen lediglich einen kleinen Teil des Bestands dar. Sie beziehen sich auf das Gebiet Pommern und Großpolen. Meistens sind sie ein wertvolles Quellenmaterial, insbesondere wenn Familienmitglieder hohe Ämter bekleidet oder aktiv am politischen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Leben der Region und Polens teilgenommen haben. Die meisten Privatarchive sind sehr unvollständig und blieben nur in Bruchstücken erhalten. Sie sind während des II. Weltkrieges verlorengegangen oder wurden vernichtet. Unter den im Bestand des Staatsarchivs in Bydgoszcz aufbewahrten Archiven befinden sich die Archive der Familien von Alvensleben aus Ostromecko, von Bethmann-Hollweg aus Runowo Krajeńskie, Bniński aus Samostrzel, Gordon aus Bzowo, Górski aus Kamienica, Kreis Tuchola, Komierowski aus Komierowo, Poniński aus Kościelec, Potulicki aus Vandsburger Gütern, Sikorski aus Wielkie Chelmy, sowie Archive der Landgüter Ludwiniec und Jankowo, Brzeście, Głuszyn, Kończyce, Kosowo und Chrostkowo, Kusowo, Łakocin und Sukowy, Mierzyn, Orle, Pińsko, Polichno, Topola, Retkowo und Królikowo, Tuczno und Witosław.